

УДК 351.773.13

DOI: 10.31359/2312-3427-2019-3-15

Г.П. Пасемко, д-р наук з держ. управління, професор

orcid.org/0000-0002-4648-3314

Г.Є. Бєседіна, канд. екон. наук, доцент

orcid.org/0000-0002-5467-0945

besedina-manec23011964@ukr.net

О.В. Чаговець, канд. екон. наук, старш. викладач

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

НЕСПРОМОЖНОСТІ РИНКУ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Досліджено положення про неможливість забезпечити ефективність аграрного виробництва в Україні без повноцінного ринку землі. У зв'язку з цим розглянуті неспроможності ринку, що пов'язані із використанням суспільних благ, ознаки яких притаманні такому товару як земля, визначено, що переобтяженість є головною рисою землі.

Обґрунтовано, що прагнення до отримання більшого ефекту від використання землі залежить не від власності на неї, а від мети суспільного виробництва. Доведено, що і при суспільній і при приватній власності на землю її використання не вільне від ірраціональних рішень землекористувачів, що земельний ринок і аграрні відносини, які склалися на цій основі, не спроможні одночасно забезпечити високу ефективність аграрного виробництва і збереження родючості ґрунтів. Тому очікування від зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення значно завищені. Висвітлено, що принцип максимізації прибутку є шкідливим в аграрній сфері, якщо його дотримання не обмежується певними застереженнями. Порівняно наслідки існування неспроможностей ринку та держави в земельній сфері. Переобтяження розглянуто як неспроможність ринку, а невключеність як неспроможність держави.

Доведено, що сучасна модель державного регулювання аграрних відносин має бути побудована на основі раціоналізації аграрної політики, яка враховує внутрішні та зовнішні виклики на стан екосистеми, та майбутні наслідки таких викликів.

Ключові слова: неспроможності ринку, ринок землі, власність на землю, аграрні відносини, державне регулювання.

Постановка проблеми. Виключно економічний детермінізм у державному регулюванні аграрних відносин не може бути ефективним. Необхідно врахування і соціальних, і правових, і моральних аспектів такого складного феномену як аграрні відносини. Саме тому проблему феноменології аграрних відносин як об'єкта державного регулювання слід розглядати як одну із ключових і актуальних проблем цього регулювання.

Раціоналізації наукового знання щодо аграрних відносин, з одного боку, сприяли реальні результати функціонування приватних аграрних підприємств, а з другого – накопичення достатнього великого обсягу інформації, отриманої завдяки теоретичним і емпіричним дослідженням, відносно, так званих, «неспроможностей» («фіаско», «провалів») ринку. Аграрні відносини, як ніякі інші, залежать від процесів, що можуть розвиватися під дією неспроможностей ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Віддаючи шану багатьом авторам, які внесли свій вклад у дослідження таких неспроможностей, як монополії, асиметричність інформації, зовнішні ефекти (екстерналії) тощо [1; 2; 3, 11, 12], усе ж більше уваги ми змушені приділити невдачам ринку, пов'язаним із використанням суспільних благ, ознаки яких значною мірою притаманні такому товару, як земля (повною мірою земля ідентифікується як суспільне благо лише поза межами ринку, тобто коли вона перебуває у спільному користуванні і доступна для всіх без обмежень).

Формулювання цілей статті. Нас цікавить господарське використання землі саме в ринкових умовах, оскільки досліджується, підтримуване багатьма вітчизняними науковцями, положення про неможливість забезпечити ефективність аграрного виробництва в Україні без повноцінного ринку землі. Під повноцінним ринком тут розуміється можливість землевласника реалізувати всі основні права щодо своєї власності (володіння, користування та розпорядження, зокрема право на відчуження земельних ділянок шляхом купівлі-продажу) в умовах вільного формування попиту та пропозиції на землю як об'єкт нерухомості.

Виклад основного матеріалу. Згідно дослідженням Д. Веймера і Е. Вайнінга [1], суспільним благам притаманні три головні риси: неконкурентність у споживанні, невиключеність у користуванні та переобтяженість. Якщо земля перебуває у спільній власності, вона має усі

ці три ознаки: земельними ділянками одночасно скористуються декілька людей – артіль, комуна, община тощо – (неконкурентність у споживанні); відсутній контроль однієї особи над конкретними земельними ділянками (невиключеність у користуванні); при збільшенні кількості користувачів родючість земельних ділянок може погіршуватися, що вимагає додаткових витрат на її відновлення (переобтяженість).

З усіх ознак переобтяженість є найголовнішою з декількох причин: по-перше вона завжди виникає при порушенні ресурсно-демографічного балансу; по-друге – є об’єктивною причиною збільшення вартості сільськогосподарського виробництва; по-третє вона не зникає із введенням ринку; у четвертих вона не є наслідком лише господарювання, а проявляється у результаті функціонування всієї еколого-економічної системи. У цьому зв’язку важливого значення набуває визначення меж господарської діяльності людини і призупинення тих тенденцій, що виникають у зв’язку з порушенням регуляторних механізмів біосфери [4]. Прагнення до отримання більшої кількості корисного ефекту від використання земельної ділянки залежить не від того, у чийй власності вона знаходиться, а від того з якою метою виробляється за допомогою цієї ділянки продукція. Якщо господарство організовано з метою товарного виробництва, прагнення до збільшення його прибутковості буде проявлятися незалежно від форми власності на землю, а отже в обох випадках існує загроза погіршення властивостей землі за рахунок інтенсифікації її використання (засолення, ущільнення, забруднення, ерозія тощо).

Аналізуючи ринки з асиметричною інформацією, Дж. Ейкерлоф зробив висновок про те, що її недостатність або спотворення може привести до зворотної ситуації на ринку. Не маючи належної інформації про ситуацію на ринку сільськогосподарської продукції, виробники схильні приймати господарські рішення за принципом «їзди зайцем» [1, с. 85]. При спільному використанні землі окремі індивіди (групи індивідів) з метою економії витрат намагаються перекласти частину турбот про належний догляд за землею на інших або привласнити більшу кількість доходів. Тому, скажімо, аграрна економіка Радянського Союзу характеризувалася значно нижчою продуктивністю праці, у порівнянні з іншими країнами, унаслідок меншого її напруження і привласнення окремими працівниками частини спільно виробленого продукту.

Приватна власність на землю й організація її використання у формі

ринку також невідомі від впливу ірраціональних рішень землевласників. Зокрема, порушення сівозмін окремими суб'єктами господарювання вбачається ними як незначний негативний вплив на родючість, оскільки вони впевнені, що всі інші землевласники мають дотримуватися умов раціонального землекористування. З іншого боку, маючи інформацію про масові порушення норм ведення сільського господарства, окремі землевласники не схильні вкладати кошти у відтворення земельних ресурсів, справедливо вважаючи, що це все одно не зможе запобігти деградації земель. Тобто в обох випадках землевласнику вигідніше не вкладати кошти в охорону і збереження земель («їхати зайцем»), що, власне, і спостерігається в Україні.

Нездатність чи небажання побачити у господарській діяльності, позбавленій моральних цінностей і спрямованій лише на накопичення багатства будь-якою ціною, загрозу для всього суспільства є майже загальною ознакою сучасних вітчизняних досліджень, що стосуються проблем аграрних відносин. При цьому спостерігається явне гіпостазування уявлення, оскільки, справедливості ради, треба зазначити, що негативні соціальні, економічні та екологічні наслідки безгосподарського використання землі не лише не заперечуються, а й всіляко обґрунтовуються, але при цьому робиться висновок, що всі ці явища зникнуть разом із введенням ринку земель. Спроможність земельного ринку і аграрних відносин, що склалися на цій основі, забезпечувати одночасно дохідність товаровиробників і збереження родючості земель спостерігалася лише в окремі періоди (повоєнний час, період «зеленої революції»), тобто вона має дискретний характер і значною мірою залежить від здатності людей знайти способи подолання ресурсно-демографічного дисбалансу. Ігнорування цього факту надзвичайно спрощує наші уявлення про можливості ринку земель сільськогосподарського призначення, завищує очікування від зняття мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок і не сприяє формуванню адекватної політики у сфері аграрних відносин. Дослідження меж економічного зростання у 70-х роках минулого століття дало можливість ученим сформулювати декілька теоретичних положень, важливих у контексті дослідження аграрних відносин. Беззаперечним є висновок Р. Солоу стосовно вагомості наукового знання, інновацій і людського капіталу у забезпеченні економічного зростання [5]. Та ті засоби інтенсифікації землеробства, що сприяли піднесенню аграрного

виробництва на новий рівень на початку і в середині ХХ ст., у багатьох країнах майже вичерпали себе. За спостереженнями Т. Лозинської, «наявний ресурсно-демографічний дисбаланс обумовлює необхідність розроблення насправді принципово нових способів розв'язання продовольчої проблеми, у зв'язку з чим зростає роль науки та знання взагалі. ...Знання, які не мають матеріальної основи, але здатні змінити матеріальний зміст речей, набувають величезної ваги і разом із землею та капіталом стають ще одним лімітуючим чинником економічного зростання» [6, с. 133-134].

Таким чином, можна дійти висновку, що ринкова форма організації землеробства не змогла уникнути переобтяження земельних ділянок, викликаного збільшенням антропогенного навантаження.

Ті вітчизняні науковці, для яких не характерне критичне осмислення наслідків функціонування ринку сільськогосподарських земель в Україні, чомусь вважають що власник землі обов'язково буде самостійно на ній працювати, проявляючи підприємницькі здібності. Але вже зараз більше 70 % землевласників здають свої ділянки в оренду власникам сільськогосподарських підприємств, де вона обробляється найманими працівниками. І хоча економічні мотиви та цілі власників підприємств і найманих працівників не збігаються, їх об'єднує дещо спільне у поведінці: більша схильність до збереження досягнутого рівня, ніж до його підвищення. Лише у власників це виражається в ухиленні від ризиків, а у найманих працівників – у зниженні продуктивності праці при зростанні їх заробітної плати.

Теорія економічного аналізу доповнена спостереженнями сучасних науковців щодо окремих аспектів поведінки індивідів, зокрема, звертається увага на її зміну в умовах зростання невизначеності: «Там, де переважає невизначеність, неокласичні припущення втрачають свою універсальну силу. Максимізація може стати безглуздою, і раціональний індивід вимушений орієнтуватися не на неї, а на соціально-прийнятні результати» [7, с. 142-145].

Оскільки невизначеність взагалі є однією з головних характерних ознак сільського господарства, принцип максимізації прибутку не лише не є домінуючим при прийнятті господарських рішень (частіше метою господарювання є збереження досягнутого рівня), а навіть шкідливим, якщо його дотримання не обмежується певними застереженнями. Беззастережне слідкування принципу максимізації в умовах економічної та

погодно-кліматичної невизначеності може мати набагато гірші соціальні наслідки, ніж керування індивіда інтуїтивними міркуваннями, які як поведінкові евристики розглядали не лише Д. Канеман і А. Тверські [8], а й Т. Веблен [9], У. Самнер [9], О. Уільсон [10] та ін.

Причому орієнтація землевласників лише на отримання економічного ефекту в умовах домінування в суспільстві парадигми ринкової економіки, та ще у крайньому її варіанті – варіанті «дикого ринку», дуже швидко сприяє утворенню «бюрократичної» ренти за рахунок виникнення корупційних зв'язків між власниками та посадовими особами, які, користуючись службовим станом, вилучають значну частину доходу, отриманого через порушення земельного законодавства. Якщо не видавати бажане за дійсне (уникати гіпостазування), а керуватися об'єктивними факторами, слід констатувати, що реальні аграрні відносини в Україні складаються в умовах відчуження основного засобу виробництва від реального товаровиробника, оскільки земля, як виробничий ресурс, закріплена у власності найменш економічно активної частини населення, 40 % з якого є пенсіонерами.

Оренда земельних ділянок породжує ефект використання спільної власності – орендар намагається вилучити якомога більше корисних властивостей землі, усвідомлюючи: те, що він не використовує, дістанеться комусь іншому. Крім надмірного споживання ресурсу і його неправильного використання (про що йшлося вище), оренда землі відзначається ще й недостатніми капіталовкладеннями в їх охорону та збереження. Відстороненість власників землі від контролю за її використанням і опортуністична поведінка землекористувачів при існуванні юридично закріпленого права власності на землю породжують ілюзію «невиключеності» цього ресурсу, тобто такий стан, за якого, користувачем земельної ділянки може бути будь-хто, хто захоче взяти її в оренду, при цьому користувачі можуть постійно змінюватися. Опосередкованим показником того, що в дійсності саме це і відбувається в Україні, є термін оренди.

На підставі цих даних, можна припустити, що проблеми невиключеності земельної власності при спільному (общинному) користуванні нею були однією із латентних причин формування та інституалізації приватної власності на землю. З економічної точки зору, виключність, яка виникає з приводу використання земельних ділянок, із утвердженням інституту приватної власності, суттєво підвищує

ефективність господарської діяльності в сільському господарстві, але при цьому, звичайно, не беруться до уваги всі інші аспекти функціонування земельної власності, зокрема екологічний.

Разом із цим, слід звернути увагу на те, що право власності на певну земельну ділянку не може забезпечити надійного виключення, про що свідчить двадцятирічний досвід існування приватної власності на землю в нашій країні.

Якщо переобтяження земельних ділянок більшою мірою можна віднести на рахунок неспроможностей ринку, то невиключеність важко зарахувати до їх числа, швидше за все ефект невиключеності, що виникає при існуванні інституту приватної власності на землю, є однією з неспроможностей держави.

Здебільшого у науковій літературі викладена лише констатація того, що такі неспроможності існують, але фактично відсутній їх компаративний аналіз. Використовуючи здобутки тих попередників, хто займався дослідженням неспроможностей ринку [1; 2; 11], спробуємо порівняти наслідки існування неспроможностей ринку та держави в земельній сфері.

Інституційна невиключеність земельних ділянок в Україні як наслідок неспроможності держави зменшує ефективність їх використання: віддача землі залишається відносно низькою, капіталовкладення в охорону і збереження ресурсу скорочуються, унаслідок нерозподіленого права власності родючістю землі перестають перейматися і юридичні власники земельної ділянки, і її фактичні користувачі, гірші за якістю ділянки землі виводяться з обробітку.

Певною мірою інтенсивність використання земельних ділянок уповільнюється, а в деяких регіонах земельні ресурси навіть не довикористовуються, але при бажанні і правильній організації справи ці недоліки можна виправити. Значно важче або зовсім неможливо подолати наслідки переобтяження земельних ділянок, яке найчастіше виникає внаслідок дії ринкового механізму. Як зазначають Л. Веймер і Е. Вайнінг: «Помилки в недовикористанні ресурсу можна виправити, помилки в надмірному його використанні – неможливо» [1, с. 143]. Тому на сьогоднішній день в жодній країні світу не існує нерегульованого ринку земель.

Висновки з даного дослідження. Якщо раніше суспільна думка схилилася в бік відмови від використання державної власності і надмірного державного регулювання як інститутів, що не забезпечують прийняття

ефективних рішень щодо розвитку підвладних об'єктів, то сучасна суспільна парадигма допускає, що з метою збереження довкілля краще припуститися помилки в бік зниження розвитку. Отже, сучасна модель державного регулювання аграрних відносин має бути побудована на основі раціоналізації аграрної політики, яка враховує не лише внутрішні та зовнішні впливи на стан екосистеми, а й майбутні наслідки таких впливів.

Принципово нові процеси у розвитку аграрних відносин, пов'язані з видозміною форм власності, поглибленням усупільнення праці і зростанням цінності якості навколишнього середовища вимагають більшої об'єктивізації державноуправлінських рішень, що складають основу сучасної аграрної політики. Дослідження вчених, представників теорії систем, свідчать, що необхідною умовою забезпечення життєздатності систем є її здатність до самоорганізації. Мабуть, правомірним буде припущення, що погіршення умов відтворення землі як складової еколого-економічної системи негативно впливатиме на здатність цієї системи до самоорганізації, оскільки вади системоутворюючих елементів (а земля є саме таким елементом) суттєво сповільнюють процес взаємодії.

Бібліографічний список.

1. Веймер Д.Л. Аналіз політики: концепції і практика / Д.Л. Веймер, Е.Р. Вайнінг: [пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник; наук. ред. О. Кілієвич]. – К.: Вид-во Р. Соломії, С. Павличко «Основи», 2000. – 654 с.
2. Коуз Р. Институциональная структура производства / Р. Коуз // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков : [в 5-ти т.]. – Т. 5, кн. 1. – М.: Мысль, 2005. – С. 676 – 687.
3. Alchian A. A. Uncertainty, Evolution and Economic Theori / A.A. Alchian // Sournal of Political Ekonomy. – 1950. – June. – P. 211 – 221.
4. Акимова Т. А. Экономика устойчивого развития: учеб. пособ. / Т. А. Акимова, Ю. Н. Мосейкин. – М. : ЗАО «Издательство Экономика», 2009. – 430 с.
5. Солоу Р. Перспективы теории роста / Р. Солоу // МЭ и МО. – 1996. – № 8. – С. 69 – 77.
6. Лозинська Т.М. Інтенсивні фактори економічного зростання в аграрній сфері України: питання методології / Т.М. Лозинська // наукові праці Полт. держ. аграр. акад. – Вип. 2. – Т. 2. Економічні науки. – Полтава: ПДАА, 2011. – С. 130 – 136.
7. Альпидовская М.Л. Теория бюрократии: экономический аспект:

монографія / М.Л. Альпидовская. – М.: «Красная звезда», 2008. – 176 с.

8. Довбенко М. Стігліц Джозеф Юджин (США) / М. Довбенко // Економіка України. – 2003. – № 5 (498). – С. 82–85.

9. Антология экономической классики : [в 2 т.]. – М. : Мысль, 1993. – Т. 1. – 691 с.

10. Уильсон О. Поведенческие предпосылки совместного экономического анализа / О. Уильсон // THESIS. – 1993. – Вып. 1. – С. 24–43.

11. Рябуха М.С. Конкуренція як категорія ринкових відносин та конкурентоспроможність як предмет наукових досліджень / М.С. Рябуха, А.Є. Циборіна // Вісник ХНАУ. Серія: економіка АПК і природокористування. – Харків: ХНАУ 6(2007): 96-100.

12. Віскузі В.К. Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика: [пер. з англ.] / В.К. Віскузі, Д.М. Вернон, Д.Е. Тарингтон; наук. ред. пер. та авт. передм. О. Колієвич. – К.: Вид-во Р. Соломії, С. Павличко «Основи», 2004. – 1047 с.

Пасемко Г.П., Беседина Г.Е., Чаговец Е.В. Несостоятельность рынка и необходимость государственного регулирования аграрных отношений.

Были рассмотрены положения о невозможности обеспечения эффективности сельскохозяйственного производства в Украине без полноценного рынка земли. В связи с этим провалы рынка, связанные с использованием общественных благ, характеристики которых присущи таким товарам, как земля, считаются всеобъемлющей чертой земли.

Обосновано, что стремление к большему влиянию на использование земли зависит не от собственности на нее, а от цели общественного производства. Доказано, что как в государственной, так и в частной собственности на землю ее использование не свободно от иррациональных решений землепользователей, что земельный рынок и аграрные отношения, сформированные на этой основе, не способны одновременно обеспечить высокую эффективность сельскохозяйственного производства и сохранение почвы. плодородие. Поэтому ожидания от отмены моратория на продажу и покупку земель сельскохозяйственного назначения значительно завышены.

Показано, что принцип максимизации прибыли вреден в сельскохозяйственном секторе, если его соблюдение не ограничивается

определенными оговорками. Сравнительные последствия существования рыночных и государственных провалов в земельном секторе. Перегрузка рассматривается как провал рынка, а исключение - как провал государства.

Доказано, что современная модель государственного регулирования аграрных отношений должна строиться на основе рационализации аграрной политики, учитывающей внутренние и внешние вызовы состоянию экосистемы, а также будущие последствия таких вызовов.

Ключевые слова: сбой рынка, земельный рынок, земельная собственность, аграрные отношения, государственное регулирование.

Pasemko G.P., Besedina G.E., Chahovets O.V. Market failure and necessity of state regulation of agrarian relations. The provisions on the impossibility of ensuring the efficiency of agricultural production in Ukraine without a complete land market have been investigated. In this connection, market failures related to the use of public goods, the characteristics of which are inherent in a commodity such as land, are considered to be the overarching feature of the earth. It is justified that the desire for greater effect on the use of land depends not on the property on it, but on the purpose of social production. It is proved that in both public and private ownership of land its use is not free from irrational decisions of land users, that the land market and agrarian relations formed on this basis are not able to simultaneously ensure high efficiency of agricultural production and preservation of soil fertility. Therefore, the expectations from the lifting of the moratorium on the sale and purchase of agricultural land are significantly inflated. It has been shown that the principle of profit maximization is harmful in the agricultural sector, if its compliance is not limited by certain reservations. Comparative effects of the existence of market and state failures in the land sector. Overburdening is seen as a failure of the market, and exclusion as a failure of the state.

It is proved that the modern model of state regulation of agrarian relations should be built on the basis of rationalization of agrarian policy, which takes into account internal and external challenges to the state of the ecosystem, and the future consequences of such challenges.

Keywords: market failures, land market, land ownership, agrarian relations, state regulation.

Стаття надійшла до редакції: 25.06.2019 р.